

Сырлыбай А., Құмғанбаев Ж.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, Қазақстан

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақ мәдениетін қарастыру кезінде туындайтын маңызды мәселелердің бірі шаруашылық-мәдени типтерге (ХКТ) тән ерекшеліктерді анықтаумен байланысты. Соңғы уақытқа дейін экономикалық және мәдени тип ұғымы этнографиялық және тарихи зерттеулерде жиі қолданылды. Экономикалық және мәдени түрлердің нақты мысалдары: арктикалық аңшылар, тропиктегі аңшылар мен жинаушылар, өзен аңғарларындағы фермерлер, оазистердегі фермерлер, Еуразиялық Көшпенділер және т.б. олардың мағынасы бойынша, ХКТ ұғымы мәдениеттанудағы хронотоп ұғымына жақын. Алайда, егер хронотоп негізінен көркем әдебиеттен алынып, рухани мәдениеттің кеңістіктік және уақытша мәнін білдірсе, онда экономикалық және мәдени тип материалдық мәдениеттің көрінісін білдіреді. Әрине, ХКТ руханиятпен байланысы жоқ деген біржақты пікір дұрыс бола алмайды. Жататын рухани салт-дәстүрлері, наным-сенімдері да белгілері, фольклор, дүниетанымы әрекет теснейшей байланысты тәсілдермен шаруашылық.

Экономикалық және мәдени тип тұжырымдамасының тым абстрактілі моделі ретінде әлеуметтік-экономикалық қалыптасуды көрсетуге болады. Бірақ бұл тұжырымдама дерексіз және әмбебап сипатқа ие емес. Мысалы, Еуразиялық көшпенділерді осы формациялардың кез келгенімен байланыстыруға ешқандай негіз жоқ. Оларды "азиялық өндіріс әдісінің" өкілдері ретінде сипаттау жеткіліксіз. Бұл жағдайда Азия континентіндегі әртүрлі экономикалық түрлер арасындағы айырмашылықтар жоғалады. Кейбір анықтамалардың жасандылығы айқын көрінеді, мысалы, "дала феодализмі".

Батыс мәдениеттануында " мәдени ауқым "ұғымы жиі қолданылады. Бұл ұғым экономикалық және мәдени тип ұғымына жақын. Бірақ мәдени ауқым басты назарды белгілі бір этникалық мәдениеттің географиялық анықтайтын факторларына аударады. Бір мәдени диапазонда әртүрлі ХКТ бірге өмір сүре алады [1.].

Егер біз тікелей мағынада қарастыратын болсақ, экономикалық және мәдени тип әлеуметтік-экономикалық дамудың бірдей деңгейінде орналасқан ұқсас табиғи ортада қалыптасқан біртекті экономикалық және мәдени жүйелерді білдіреді. ХКТ бір этномәдениет саласымен шектелмейді. Мысалы, афро-азиаттық көшпелілерге семит, бербер, Туарег, иран, түркі этностарының мәдениеттері жатады. Ал Еуразиялық көшпенділер (ХКТ) түріктерден, моңғолдардан және басқалардан (этномәдениеттен) тұрады. Яғни, бір-бірінен мыңдаған шақырым және әртүрлі дүниетаным жүйелерімен бөлінген жерлерде материалдық мәдениеттің ұқсас үлгілері пайда болуы мүмкін.

Экономикалық және мәдени типтер уақыт пен кеңістіктің іс-әрекеті мен даму заңдарына бағынады. Бұл процесті "экономикалық және мәдени конвергенция" деп атауға болады (біріктіру, жүйелеу). Экономикалық және мәдени типтің құрылымы неғұрлым күрделі болса, оның климат пен ландшафтқа тәуелділігі соғұрлым аз болады. Мысалы, малшылар мен фермерлер ғарышта ежелгі жинаушылар мен аңшыларға қарағанда еркін әрекет етті. Тағы бір фактіні ескеру керек: уақыт өткеннен кейін асқазан-ішек жолдарының оқшаулануы төмендейді және байланыс белгілері артады.

Жалпы алғанда, Шығыстың аграрлық өркениеттерін өндіріс әдістері бойынша мәдени аймақтарға бөлуге барлық негіз бар: көшпелі және суармалы егіншіліктің ирригациялық құрылыстарын пайдалану. Олардың арасындағы аралық аймақтарды маргиналды аймақ ретінде қарастыруға болады.

XX ғасырға дейін қазақ қоғамындағы көшпелі өмір салты негізгі этносаясат белгісі ретінде түсінілді. Яғни, "көшпелі" - "көшпелі емес" оппозициясы бір-бірімен тығыз байланысты түркі халықтарын бөліп, маргиналды аймақтардағы этностардың қоныс аударуына себеп болды.

Мысалы, Ташкент облысындағы "курама" тайпасы осындай этноұйымдардан аман қалды. Бұл процесс Орталық Азиядағы екі ХКТ бір-бірін алмастыра алатындығын көрсетеді. Тарихи деректерге сүйене отырып, еуразиялық Далада шаруашылық-мәдени типтің екі түрі қалыптасты деген қорытындыға келуге болады. Оларға құрғақ дала Көшпенділерін және бірыңғай көшпелі мәдени диапазондағы отырықшы ошақтардың баламасы ретінде, оазистердегі диқандар мен қала тұрғындарын жатқызамыз [2.].

Осыған байланысты Орталық Азияның көшпелі шаруашылық-мәдени типінің құрылымдық мәнін айқындау маңызды мәдениеттану мәселесі болып табылады. Қазақтарда тарихта "көлденең бағыт" және "тік бағыт" ретінде белгілі қоныс аударудың екі түрі болған. Олар ең алдымен мал құрамымен, көшпелі қоғам өмір сүрген табиғи-климаттық жағдайлармен байланысты болды. Экономикалық және мәдени тип динамикалық жағдайда қарастырылуы керек. Яғни, бұл типология Тарихи типологияға жатады, экономикалық және мәдени типтер уақыт ағымына байланысты. Қоғамды "ел" қағидаты бойынша ұйымдастыру жоғары деңгейде болған алғашқы түркі мемлекеттерінде елеулі үлес оазистік ХКТ-ға тиесілі болды.

Кейінірек, осы өркениеттің құлдырау кезеңінен бастап, бұл принцип дағдарысқа ұшырады, сонымен бірге отырықшы мәдениеттің саласы тарылды.

Көшпелі шаруашылық-мәдени тип Қазақстан аумағының климаттық және ландшафтық ерекшеліктерін тиімді пайдалана алды. Мұны "маусымдық жайылымдардың ауысуы" деп атауға болады және ол XX ғасырдың басына дейін Қазақстан аумағында номадтық типтің басым болғандығын дәлелдейді, жауын-шашын мол және мал азығы жеткілікті болатын Солтүстік Қазақстанның орманды далалары, таулы альпілік шалғындар, өзендер мен көлдердің аңғарлары қазақтар Жайлауды (жазғы жайылымдарды) пайдаланған. Қыста қар аз болатын және тебеневкаға жағдай жасалған оңтүстік және орталық аймақтар қыстауға таңдалды. Көктемгі және күзгі мал жаюға арналған аумақтар мал қыстайтын жерлерге тікелей жақын орналасқан. Қалыптасқан дәстүр бойынша маусымдық жайылымдар рулар арасында бөлінді, бірақ мал

қыстайтын аумақтардан басқа барлық халық бірге пайдаланды. Бұл көшпелілердің бірлігі мен ынтымақтастығын нығайтты [3].

1897 жылғы халық санағының деректері бойынша бүгінгі Қазақстан аумағында қазақтардың тек 1,14% - ы ғана қалаларда тұрған. XX ғ.басында отырықшы халықтың жалпы саны 100 мыңға жетті (сол кезде қазақтардың жалпы саны шамамен алты миллион адамды құраған). Бұл санақ қазақтардың 77% - ы көшпенділер болғанын, 18% - ы егіншілікпен айналысқанын көрсетеді. Маргиналдық салаларда фермерлердің үлесі жоғары болды. Мысалы, Ташкент уезіндегі қазақтардың 88% - ы егіншілікпен айналысқан.

Негізгі экономикалық және мәдени тип халықтың менталитетінде берік орын алды. Күресу туралы бастағанбыз "Малжан аман ба?"("Сіздің малыңыз жақсы ма?"). Бекер айтылды: "Шаруа кочует, бұл - разбогател". Яғни, көшпелі мәдениет көшпенділердің өздері үшін үлгі, идеал болды. "Өйткені, - деп жазады А. Қасымжанов,-көпшілік үшін жағымсыз қоғам мыңдаған жылдар бойы өмір сүре алмайды, тарихтың қандай да бір бұрылысында барлығы одан бас тартатыны анық (әлбетте, таяуда жаппай қуғын-сүргіннің көмегімен орын алған отырықшылықты таңу жеке мәселе болып тұр) [4].

Көшпелі менталитет шаруашылық жүргізу тәсілінің өзгеруін теріс бағалады. Мысалы, "жатақ" (көшіп-қону мүмкіндігінен айырылған кедей-қазақтар) өмірде жетістікке жетпеген аутсайдерді атаған. Көшпелі мәдени типтегі дағдарыс қоғамда пауперизацияны тудырды, бұрынғы "ынтымақтастыққа негізделген адам тәртібін" шайқады (Ф.Хайек). Табиғи

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова. - Алматы: Атамура, 1997. - 470 с.
2. Культура: теории и проблемы. - М.: Знание, 1995. - 350 с.
3. Маркарян Э. Теория культуры и современная наука. - М.: Знание, 1983. - 300 с.
4. Культурные контексты Казахстана: история и современность. - Алматы: Казак университети, 2004. - 400 с.